

Kommentoinnin hankala puoli ja erimielisyyden imperatiivi

Runsaan, ja varsinkin kiivaan, aikalaiskeskustelun kohteena olevan teoksen kommentointi tai arviointi on aina riskipeliä: on käytännössä täysin mahdotonta erottaa ”teosta itseään” – siis tekstiä, johon keskustelu muka viittaa – kommentaarien ja ennakkoluulojen verhon takaa. Erityisen hankalaksi tällaisen arvioinnin tekee se, jos kuuluu ikään kuin ”vastakkaiseen leiriin”, toisin sanoen jos tunnustaa ikään kuin toista väriä: Jokeri-fani ei kykene tunnustamaan HIFK:n pelaajien saavutuksia. Siispä kun nyt ryhdyn Judith Butlerin *Hankalan sukupuolen* luentaan ja kommentointiin, tunnustan avoimesti vastakarvaisen positioni: Lacanin, Badioun ja Blanchot’n ”ystävänä” ja toivottavasti pian valmistuvana lääkärinä olen oikeastaan kaksinkertaisesti Butlerin diskurssille vieras ja ylikriittinen. Kun tähän vielä lisätään pääsärky, jonka saan jo Irigarayn ja Kristevan nimistä, voidaan kaikki tässä kirjoittamani sivuuttaa helposti – liian helposti – patriarkaalisen sovinnin monesti kuultuina jorinoina. On kuitenkin selvää, etten näistä lähtökohdista käsin koskisi pitkällä tikullakaan *Hankalaan sukupuoleen*, jos en tunnustaisi sen keskeistä asemaa nykykulttuuriteorioiden joukossa, varsinkin jos jätämme Euroopan taaksemme ja siirrymme

Atlantin yli Bush-dynastian valtakuntaan.

Sikäli kuin humanistis-yhteiskunnallisissa diskursseissa on kyse muustakin oman uskonnollis-ideologisen kokemuksen perustelemisesta hienoin teknisin termein, on niiden ainoa vakavasti otettava tulevaisuus riippuvainen kahdesta keskeisestä tekijästä: käsitteistä ja erimielisyydestä. Painotan tätä: ilman käsitteitä, teknisiä termejä, ja niiden käsittelyssä artikuloituvaa perustavaa erimielisyyttä ei ole minkäänlaista vakavasti otettavaa intellektuaalista toimintaa. Sikäli kuin seuraamme Sokrateen puolustuspuheessa aukeavaa perinnettä, ei erimielisyys ole jokin satunnainen, sosiaalis-psykologinen tekijä, joka liittyy ajatteluamme, vaan se oleellinen, insistoiva voima, joka ajaa meitä eteenpäin ja antaa painoa diskurssillemme. Kun nyt siis nostan esiin ennen kaikkea kritisoivia kysymyksiä ja erimielisyyden siemeniä, ei tätä pidä tulkita yksioikoisesti idiosynkrasiaksi, jonka minun subjektiivinen positioni suuntaa *Hankalaan sukupuoleen*. Sen sijaan kyse on, niin väitän, siitä ainoasta tavasta, jolla jokin teos otetaan todella vakavasti. Niin kauan kuin olemme yksimielisiä jonkin teoksen esityksen kanssa, emme ole vielä edes löytäneet tuota teosta ja intellektuaalista suhdettamme siihen. Yksimielisyydessä ei ole mitään intellektuaalista: yksimielisyys on ainoastaan samastumisprosessi, jolla

neurootikko vastaa epätoivoisesti kysymykseen siitä, kuka on. Vain erimielisyys pitää tuon iänikuisen käskyn ”tunne itsesi” avoimena ja vastaamattomana.

Keskityn kommentteissani niihin ulottuvuuksiin Butlerin teosta, joissa uskon olevani vahvimmillani: toisaalta Butlerin biologiaan liittyviin kommentteihin, toisaalta hänen Lacan-kritiikkiinsä. Tuon keskusteluun mukaan varsin paljon elementtejä *Hankalan sukupuolen* ulkopuolelta, mutta tämä on nähdäkseni välttämätöntä, jottei kaikki jäisi juupas–eipäs–nalkutukseksi.

Biologinen sukupuoli

Biologisen sukupuolen kohtaa kaikessa alastomuudessaan ja loistossaan alatiesynnytyksessä, siis siinä konkreettisesti prosessissa, jossa sikiö siirtyy kohdun 24 tunnin lämpimästä täyspalvelusta kylmään, räikeän kirkkaaseen ja meluiseen maailmaan, jossa sen napanuora katkaistaan ja – ennen kaikkea – jossa sen täytyy hengittää itse ja imeä ja niellä oma ravintonsa. Alatiesynnytyksessä arinkin nainen löytää itsestään taistelijan – on pakko – ja karskein ja itsevarminkin mies tuntee oman avuttomuutensa ja mitättömyytensä. Tuolloin nainen saa kiroilla ja sättiä, piereskellä ja huutaa, virtsata ja ulostaa alleen – eikä millään sillä ole mitään merkitystä, kunhan hän ponnistaa ja kovaa supistuksen aikana suunnilleen oikeaan suuntaan (eli sinne, missä sattuu). Kaikki muu on suhteellisen epäolennaista ja unohtuu pian. Väittäisin, että alatiesynnytyksessä kulttuurin normit, jos eivät nyt lakkaa, ainakin laimentuvat

ja antavat tilaa biologiselle prosessille kaikessa epänormatiivisuudessaan. Toki jokainen synnytyskin on diskurssiivisesti rakentunut, mutta silloin jos koskaan kulttuurin normien on taivuttava biologisten faktojen edessä.

Tarkoituksen ei ole redusoida ihmistä tai naista lisääntymismasiinaksi tai synnytyskoneeksi eikä kieltää sitä tosiasiaa, että *biologia* on *logosta* ja siten historiallinen diskurssi (tai pikemminkin historiallisten, heterogeenisten diskurssien ryväs) ja että synnytystavat ja –käytännöt ovat nekin historiallisissa diskursseissa rakentuneita ja siten muutosten kourissa jatkuvasti. Sen sijaan tarkoitukseni on painottaa, että biologinen diskurssi rakentuu kuitenkin ratkaisevasti eri tavalla kuin esimerkiksi sosiologinen, poliittinen tai filosofinen diskurssi. Biologiassa on läsnä kiistämätön – ja ihmiseltä mitään kysymätön – läsnäolon komponentti, jonka jokainen alatiesynnytyksen läpikäynyt nainen on kokenut. Tässä suhteessa on aivan sama, minäkalaisen kertomuksen nainen muodostaa synnytyksestä jälkikäteen; preesensissä jokainen synnytys on erilainen ja silti lähes jokaisessa synnytyksessä (yli 50 000 kertaa Suomessakin joka vuosi) ovat läsnä tietyt luonnon determinoimat elementit. Kätilön ja lääkärin on otettava huomioon nämä molemmat tahot, siis sekä jokaisen synnyttäjän ainutlaatuisuus että jokaiseen synnytykseen liittyvät Tulluksen mittakaavassa universaalit piirteet. Keskeistä on, että kaikki *tieto*, jonka varassa lääkäri toimii, perustuu siihen, mikä on yleistä ja nimenomaan biologisen diskurssin piirissä todettua. Ainutlaatuisuudesta ei ole mitään tietoa, sitä ei yksinkertaisesti voi tietää.

Biologisessa sukupuolella ei siis ole mitään naisellisuutta/feminiinisyyttä, saati sitten minkäänlaista feminismiä (feminismi kuuluu sosiaaliseen maailmanjärjestykseen, kulttuuriin). Jos biologista naissukupuolta kuvattaisiin fenomenologisesti, saisimme kuvauksen munasarjoista, kohdusta, emättimestä jne., ja harva kuulija edes ymmärtäisi, että nyt puhutaan sukupuolesta. Oleellista on, että biologisen sukupuolen monet keskeiset tahot eivät ole edes kuvattavissa fenomenologisesti, sillä esimerkiksi DNA tai hormonit eivät ole silmin nähtävissä. On siis ymmärrettävä biologisen sukupuolen moniulotteisuus, joka ei missään tapauksessa palaudu ihmisen ”luonnolliseen” havaintokykyyn, vaan kuuluu teknologisesti rakennettuun, muodostuneeseen ja tuettuun havainnointiin esimerkiksi mikroskooppien, polymeraasiketjureaktioiden, elektroforeesien ja massaspektrometrioiden avulla. Ihmisen luonnollisen havainnoinnin rajat eivät siis ole biologisen sukupuolen rajoja. Tämän voisi ilmaista toisin sanomalla, että biologisessa sukupuolella ei viime kädessä ole mitään inhimillistä.

DNA ja sukupuoli

Eristetty DNA on läpinäkyvää limaa, jota pakastetaan ja laimennetaan DNA-tutkimuksessa kuin mitä tahansa limaa. Peruskoulun ja lukion biologian oppikirjojen (jotka ovat muuten yhtä hyvä lähde biologiassa kuin vaikkapa Timo Airaksisen lukion filosofian oppikirjat filosofiassa – eli ei hurraamista) pääsääntö on, että ihmisen ”normaali”/ yleisin karyotyyppi on 46XX (arkikielellä ”nainen”) tai

46XY (arkikielellä ”mies”). Kuten aina biologiassa, tosiasioiden kirjo on kuitenkin huomattavasti laajempi ja niinpä alan kirjallisuudessa ja oppikirjoissa mainitaan mitä erilaisimpia karyotyyppejä: 45X (ns. Turnerin oireyhtymä), 47XXX, 47XXY jne. Tähän pitää vielä lisätä mosaiikit (esim. 45X/46XX, 45X/46XX/47XXX, 45X/45XY) ja Lyonisaatio eli X-kromosomin inaktivoituminen ja geenien vaihteleva penetraatio sekä erilaiset translokaatiot ja muut DNA-nauhalle enemmän tai vähemmän satunnaisesti tapahtuvat prosessit. ”Biologinen todellisuus” onkin aina tarua (biologista teoriaa ja biologiaan liittyviä filosofisia spekulatioita) ihmeellisempi.

Lisäksi on otettava huomioon, että sukupuoliominaisuuksiin vaikuttavia genejä on toki muuallakin kuin X- ja Y-kromosomeissa. Esimerkiksi androgeeniresistenssissä karyotyyppi on 46XY, mutta androgeenireseptorin harvinaisen muodon takia mieshormonivaikutus on poikkeava suurimmasta osasta 46XY-karyotyypeistä. Potilaat tulevat usein lääkärin vastaanotolle puuttuvien kuukautisten vuoksi ja ovat identifioituneet koko lapsuutensa ja nuoruutensa tytöiksi/naisiksi. Heiltä kuitenkin puuttuvat kohtu ja munasarjat ja emätin on lyhyt syvennys; heidän rintansa ovat kehittyneet naisellisesti, mutta heillä on kivekset, joskin usein vatsaontelossa.

Biologista todellisuutta mutkistaa myös se, etteivät X- ja Y-kromosomi vaikuta suinkaan vain sukupuoleen. Ylimääräiseen X-kromosomiin (esimerkiksi Klinefelterin oireyhtymässä, jossa sukupuolikromosomisto muodostuu

yhdistelmästä XXY) liittyy usein kognitiivisen kehityksen, muun muassa lyhytaikaisen muistin, hahmotuksen, sensorisen integraation, oppimisen ja kielen kehityksen häiriöitä. Ylimääräinen Y-kromosomi assosioituu puolestaan usein kypsymättömyyteen, impulsiivisuuteen, kielen kehityksen ongelmiin ja käytöshäiriöihin. Fragiili X -oireyhtymässä tavataan monesti kehitysvammaisuutta ja siihen liittyen epilepsiaa ja laaja-alaisia psyykkisiä kehityshäiriöitä, etenkin autististyyppisiä vuorovaikutushäiriöitä. Kaikissa näissäkin tapauksissa jokainen ihminen on yksilö ja harvinainen kromosomiyhdistelmä ilmenee jokaisessa tapauksessa ainutlaatuisella tavalla, jossa havaitaan kuitenkin usein tiettyjä tyyppiirteitä.

On myös syytä huomata, että tietomme geenien luentaan vaikuttavista tekijöistä ovat hyvin rajalliset ja niinpä siirtymä DNA-nukleoidijärjestyksestä proteiinien kolmiulotteisiin rakenteisiin elävissä elimistössä ja tätä siirtymää ohjaavat tekijät ovat vielä pitkälti tuntemattomat. Tämä ei kuitenkaan missään tapauksessa tarkoita sitä, että sukupuoligenetiikan perusajatukset olisivat jotenkin kategorisesti virheellisiä, kuten Butler tuntuu ajattelevan. Nämä kysymykset ovat ja pysyvät luonnontieteellisinä, ja niinpä niihin vastaaminenkin edellyttää luonnontieteellistä tilastollista päättelyä. Esimerkkinä ilmiöistä, joita ei vielä juurikaan tunneta, mainittakoon *genetic imprinting*, geneettinen leimautuminen. Vaikka ihminen periikin periaatteessa puolet kromosomeistaan isältään ja toisen puolen äidiltään, periytyvät jotkin sairaudet/ominaisuudet tavalla, joka selittyy vain sillä, että DNA-rihmaan

on ikään kuin leimattuna, tuleeko se äidiltä vai isältä. Esimerkiksi aorttaläpän kaksiläppäisyys (aorttaläppä on yleensä kolmiläppäinen) periytyy huomattavasti voimakkaammin äidiltä kuin isältä. Onkin ilmeistä, että geenien luentaan vaikuttavat monet vielä tuntemattomat tekijät, ja tämä liittyy myös X- ja Y-kromosomeihin siinä missä muuhunkin DNA:han.

Huomautan vielä, että olemme jättäneet käsittelemättä monia sukupuoleen oleellisesti liittyviä biologisia tekijöitä, kuten muun muassa 46XX-kromosomistoon useimmiten liittyvän endokrinologisen syklisyyden, jonka useimmat naiset kokevat enemmän tai vähemmän säännöllisinä kuukautisina. Itse asiassa tämänkaltainen syklisyys liittyy useimmiten myös 46XY-kromosomiston omaavaan alkioon, mutta 46XY-kromosomistoon liittyvät hormonivaikutukset eliminoivat tämän syklisyyden sikiön kehityksen aikana ja niin he, joita kutsutaan arkisesti miehiksi, välttyvät muun muassa kuukautiskipujen ja synnytysten tuskilta, oli se sitten ”hyvä” tai ”paha” asia heidän kannaltaan.

Arvioitaessa Butlerin biologia-kritiikkiä olennaista on, että kaikki biologinen ja itse asiassa kaikki luonnontieteellinen tieto perustuu todennäköisyyksille. Niinpä esimerkiksi lääketieteet voivat kertoa meille vain todennäköisyyksistä eivätkä mitään ainutlaatuisuudesta. Niinpä jokin ainutlaatuinen potilaskertomus ei sellaisenaan voi kumota tilastollisia faktoja eikä yksittäisen potilaan tragediaa liikuta millään tavalla tilastollista tietoa. Maa-

ilma on täynnä surkeita potilaskertomuksia, jotka liittyvät niinkin banaaleilta tuntuviin asioihin kuin vaikkapa aspiriinitabletin syömiseen: kuka tahansa ainutlaatuinen ihminen voi kuolla aspiriiniin, ja silti sitä syödään ympäri maailmaa jatkuvasti ja paljon. Yksittäinen potilaskertomus on toki mielenkiintoinen ja varmastikin monesti myös opettavainen, mutta ei sinällään kelpaa biologisen/lääketieteellisen tiedon tuottamiseen tai peruskäsitysten horjuttamiseen.

Tämä tarkoittaa samalla sitä, että biologiassa on kyse aina tilastollisesta päättelemisestä/argumentaatiosta/tiedosta. Tällaisena biologinen argumentaatio poikkeaa olennaisesti filosofisten ihmistieteiden käsitteellisestä päättelystä/argumentaatiosta. Niinpä kun minä tein DNA-tutkimusta Kansanterveyslaitoksella ja ajoin sisään laajemman dopamiinireseptoritutkimuksen tutkimusmenetelmää, saatoin hyvin – todennäköisyyden perusteella – luottaa siihen, että naisfenotyyppi vastasi karyotyyppeä 46XX ja miesfenotyyppi karyotyyppeä 46XY. Kaikki muu olisi ollut saivartelua.

Butlerin argumentaation perustava ongelma hänen biologiaan ja DNA-tutkimukseen liittyvän keskustelunsa osalta onkin, että hän sotkee keskenään kaksi aivan erilaista diskurssityyppiä. Biologian ja DNA-tutkimuksen argumentaatiotavat ja -periaatteet poikkeavat oleellisesti filosofisesta argumentaatiosta. On todella häiritsevää ja – suoran sanoen – suorastaan harrastelijamaista tehdä pitkälle meneviä filosofisia johtopäätöksiä (käsitteelli-

nen päättely) positiivisen luonnontieteen (tilastollinen päättely) harvinaisen yksityistapauksen pohjalta. Niinpä lääkäri – joka on siis peruskoulutukseltaan ennen kaikkea luonnontieteilijä – ei käsittele termejä ”mies” ja ”nainen” absoluuttisina, universaaleina, filosofisina kategorioina, vaan pragmaattisina lyhenteinä käytännössä määrittelemättömille ja läpinäkymättömille todennäköisyyksille. Lääkärille todennäköinen on todennäköistä, myös sukupuolesta puhuttaessa. Biologinen propositio ei koskaan perustu adverbeihin ”ei koskaan” tai ”aina”

Jos kaiken tämän jälkeen tarkastelemme uudelleen Butlerin kommentointia biologisesta sukupuolesta, esimerkiksi *Hankalan sukupuolen* sivuilta 188–192, hänen ikään kuin radikaalit näkemyksensä vaikuttavat itsestäänselvyksiltä ja siten suoraan sanottuna banaaleilta. Butler (s. 192) kirjoittaa: ”Voisi väittää, että näissä esimerkkitapauksissa esiintyviä epäjatkuvuuksia ei voi ratkaista palauttamalla ne yhteen määrittävään tekijään [tämä on itsestään selvää – J.K.] ja että melkoisen variaation elementtejä, funktioita ja kromosomaalisia ja hormonaalisia ulottuvuuksia käsittävä sukupuolisuuden kategoria ei enää toimikaan siinä kaksinapaisessa kehyksessä, jota pidämme selviönä.” Tässä Butler vetää aikaisempien sivujen varsin tyhjänpäiväisten kommenttien pohjalta mutkat suoriksi ja kunnolla, osittain sen perusteella, että hän sivuuttaa jälleen luonnontieteellisten propositioiden todennäköisyyteen perustuvan luonteen. Lääketieteellisesti sukupuolen ”kaksinapaisuudesta” ei päästä eroon sen perusteella, että sukupuoleen liittyvissä ilmiöissä – kuten kaikissa biolo-

gisissa ilmiöissä – on variaatioita. Jos tytölle ei ilmaannu kuukautisvuotoja 16 vuoden ikään mennessä, asia pitää tutkia, sillä todennäköisyyden perusteella ihmiset on jaettu miehiin ja naisiin, ja naisilla alkavat kuukautiset Suomessa keskimäärin 13 vuoden iässä. Jos kyseessä onkin 46XY-kromosomiston omaava henkilö, jolla on geneettisessä perimässään mieshormonireseptorin harvinainen muoto, jossa mieshormonivaikutusta ei tule, ja jos todetaan, että hänen kiveksensä ovat jääneet vatsaonteloon, ne poistetaan – ei, koska filosofinen kaksinapainen kategorisointi niin määrää, vaan koska vatsaonteloon jääviin kiveksiin on liitetty malignisoitumisriski, toisin sanoen kyseisen henkilön riski saada syöpä on kasvanut, jollei kiveksiä poisteta.

Butlerin bipolaarisen sukupuolen kritiikki onkin relevanttia vain, jos sukupuolen käsite laajennetaan biologian ulkopuolelle ja siitä johdetaan normeja sille, kuinka ihmisen tulisi harjoittaa seksuaalisuuttaan ja olla seksuaalisena olentona. Ongelma on, että Butler itse näyttää haluavan laajentaa oman diskurssinsa pätevyysaluetta laajemmaksi kuin missä se toimii relevantisti. Sen sijaan, että Butler keskittyisi poliittiseen, emansipatoriseen kamppailuun Yhdysvaltain punaniskaisia uuskonservatiiveja vastaan, hän yrittää kommentoida diskursseja, joiden kommentointiin hänellä ei yksinkertaisesti näytä olevan eväitä.

Halu, nautinto ja biologia

Olemmeko näin päätyneet umpisovinistis-patriarkaaliseen positioon, jonka mukaan ainoa hyvä ei-heteroseksuaali on

kuollut homoseksuaali? Toisin sanoen väittäessäni – kuten alla teen – että jokainen eläin on määritelmän mukaan heteroseksuaali, enkö väistämättä aseta heteroseksuaalisuutta normatiiviseksi malliksi, johon kaikki seksuaalisuus on sovitettava?

Juuri tässä on perustava virhepäätelmä, jonka uhriksi Butlerinkin argumentaatio jää siinä määrin kuin hän keskittyy sen kiistämiseen sitoen oman diskurssinsa näin biologismiin, jota vastustaa, ja käsitteellistäessään biologian naiivin biologismin mukaisesti, siis ei biologiana, vaan ideologiana. Tässä Lacanilla on meille – itse kullekin – vielä paljon opetettavaa. Nostan esiin muutaman keskeisimmän perusasian lacanilaisesta teoriasta.

Ensinnäkään emme voi päätellä *ihmisen* biologisesta sukupuolesta mitään hänen seksuaalisesta käyttäytymisestään, suuntautuneisuudestaan, halustaan tai nautinnostaan. Tämä on yhtä absurdia kuin jos väittäisi, että geenimme säätelevät suoraan huomisia pörssikursseja. Biologinen sukupuoli on yksinkertaisesti yhteismitaton ihmisen halun kanssa. Siinä missä biologian ”ydin” kuuluu läsnäolon piiriin, siinä halun keskustatonta keskustaa leimaa poissaolo. Tämä tarkoittaa sitä, että siinä määrin kuin seksuaalisuus liittyy haluun, se ei edes periaatteessa voi olla biologisen sukupuolen determinoimaa. Läsnäoleva ei voi millään määrätä poissaolevaa. Läsnäolevalle ei ole tähän yksinkertaisesti mitään keinoja.

Nautinnon suhteen kuvio on hiukan monimutkaisempi,

mutta johtopäätös biologisen sukupuolen määrävän aseman suhteen on sama: biologinen sukupuoli ei voi määrätä nautintoa. Läsnaolon ja poissaolon kategorioilla voimme väittää, että nautinto on erikoinen sauma poissaolon ja läsnaolon välillä. Nautinnolla on ehdottomasti biologinen perustansa – huumeet ovat tästä mitä parhain todiste ja esimerkki – mutta nautinnon rakentuminen ja sen hallinta diskursiivisesti vie nautinnon pois banaalin biologisen läsnaolon piiristä. Toisin sanoen vaikka nautinto tapahtuu epäilemättä biologisen läsnaolonkin alueella esim. dopamiinipurkauksina tietyllä aivoalueella, nautinnon kokemus – se, että *joku* nauttii ja *kuinka* hän nauttii – rakentuu diskursiivisesti ja siten historiallisesti. Jopa huumeista saatu nautinto muodostuu kulttuurisesti: huumeekulttuurit eivät ole täysin samanlaisia, eivät edes, vaikka kyseinen huume olisi eri kulttuureissa kemiallisesti täysin samaa ainetta. Diskursiivisuutensa kautta nautinto liittyy halun poissaolevaan objektisyyhyn: koska ihmisen nautinto rakentuu väistämättä diskursiivisesti, se on erottamattomasti liitetty halun objektisyyhyn. Kuvitelkaamme auton sisärengas: nautinnon paikka on siinä tyhjiys akselireiän kohdalla, ja halun objektisyyhyn paikka renkaan ”sisälle” muodostuvassa tyhjiydessä. Ilman nautintoa halusta ei muodostuisi jatkumoa eikä se kiinnittyisi *jonkun* ihmisen haluksi.

Butler Lacanista

Jos Butlerin biologia-kommentteja voidaan pitää asiantuntemattomina ja varsin elementaarisiin väärinkäsityksiin

perustuvina (hän ei yksinkertaisesti tunnu ymmärtävän biologisen tiedon luonnetta), niin hänen Lacan-kommenteissaan ei yleisesti ottaen näytä olevan päätä eikä häntää – varsinkaan Lacan-tutkijan silmissä. Lacania lukenut lukija jääkin ihmettelemään, on Butler vaivautunut itse edes lukemaan Lacania. Väitteeni on niin vahva, että aloitan suoraan esimerkillä.

Suomennoksen sivulla 106 Butler kirjoittaa: ”Lacanille subjekti tulee olemaan olevaksi – eli alkaa esittää itsensä perustavana merkitsijänä – – .” Jo tähän lyhyeen toteamukseen sisältyy kaksi perustavaa ja toisiinsa liittyvää väärinkäsitys:

1) Ensinnäkään lacanilainen subjekti ei ”tule olemaan olevaksi”, vaan tämä subjektin tuleminen ilmaistaan futuurin perfektissä, aikamuodossa, jota suomessa ei ole, mutta joka siltikin on väännettävä rumaksi suomeksi ”tulee olemaan ollut” (tämä on yksinkertaisesti ainoa hyväksyttävä käännösapproksimaatio ja sellaisenaan riittävän hyvä). Olevaa subjektista ei tule koskaan. En ole varma, onko tämä käännöksen vai Butlerin ongelma, mutta joka tapauksessa ongelma on oleellinen: lacanilainen subjekti ei ole oleva eikä siitä koskaan tulee olevaa. Tämä liittyy läheisesti seuraavaan kohtaan.

2) Butler samaistaa lacanilaisen subjektin tulemisen siihen, että subjekti ”alkaa esittää itsensä perustavana merkitsijänä kielessä”. Perustavalla merkitsijällä Butler viittaa mitä ilmeisemmin S_1 :n/herrasignifioijan käsitteeseen. Oleellisinta on kuitenkin, ettei lacanilainen sub-

jekti esitä itseään koskaan minään merkitsijänä, ei S_1 :nä eikä S_2 :na (S_2 = kaikki muut merkitsijät kuin S_1). Jos se esittäisi, siitä tulisi ja se olisi oleva, mutta – kuten jo yllä painotin – lacanilainen subjekti ei ole oleva eikä siitä tule olevaa. Jotta asia tulisi mahdollisimman selväksi, kerron anekdootin. Esitin aikanaan edelliselle Helsingin yliopiston rehtorille, silloiselle teoreettisen filosofian professori Ilkka Niiniluodolle, että tekisin teoreettisen filosofian väitöskirjan, jossa lukisin lacanilaisittain Martin Heideggerin tekstiä *Was ist das – die Philosophie?* ja osoittaisin heideggerilaisen filosofian hysteerisen ytimen. Niiniluoto ”perehtyi” käsikirjoitukseeni ja ilmoitti, ettei ole olemassa mitään herrasignifioijaa, siis signifioijaa, joka ilman mitään perusteluita määräisi omalla perusteettomalla auktoriteetillaan, mitä on ja mitä ei. Näin professori Niiniluoto todisti omalla esimerkkillään herrasignifioijien olemassaolon (ja samalla sen, että väitöskirja hänen laitokselleen olisi yksinkertaisesti mahdotontakin mahdottomampaa) toimimalla herrasignifioijana. Minkäänlaisena lacanilaisena subjektina Niiniluoto ei tuolloin kuitenkaan missään tapauksessa toiminut, pikemminkin päinvastoin.

Lacanilaisen subjektin paikka onkin aina lähinnä siirtymissä signifioijasta signifioijaan, ei missään yksittäisessä signifioijassa/merkitsijässä. Tämä tulee ilmi myös lacanilaisessa signifioijan/merkitsijän määritelmässä: signifioija on se, mikä esittää subjektin toiselle signifioijalle. Kyse on siis aina siirtymästä, signifioijan korvautumisesta toisella joko metaforassa (synkronia) tai metonymiassa (diakronia), ei siitä, että subjekti esittäisi itsensä kielessä jonain signifioijana.

Otan esiin toisen esimerkin – ja painottaakseni Butlerin Lacan-luennan täydellistä mielivaltaisuutta ja asiantuntemattomuutta otan tämänkin esimerkin samalta sivulta kuin ensimmäisen: ”Maskuliininen subjekti ainoastaan näyttää saattavan alulle merkityksiä ja siis merkitsevän.” (S. 106, kurssiivi Butlerin.) Tämän väite on niin kaukana Lacanin ajattelusta, että edes se kiertotie, miten Butler siihen päätyy, ei ole tunnistettavissa. Lacanilainen subjekti ei nimittäin saata alulle mitään merkityksiä eikä subjektia voi tällä tavoin määrittää tuosta vain ”maskuliiniseksi” erotettuna ilmeisesti jostain subjektista, joka ei olisi maskuliininen. Merkitykset ovat lacanilaisessa teoriassa signifioituja ja sellaisina signifioijien efektejä – signifioijien alkuperän ollessa Toisessa, ei subjektissa. Butlerin Lacaniin yhdistämällä ajatuksilla ei tässäkään ole oikein mitään tekemistä Lacanin kanssa; sen sijaan ne heijastelevat tiettyä amerikkalaisen akateemisen kulttuurintutkimuksen arki ajatteluun pohjautuvaa bonaruokakäsitteistöä.

Kolmas esimerkki muodostuu täysin käsittämättömistä väitteistä, joista – yllätys, yllätys – puuttuu viite, kuten kaikista Butlerin Lacan-kommenteista ylipäätänsä: ”Lacan väittää inestitabusta, että halu (vastakohtana tarpeelle) on vakiinnutettu lailla. – Lacan tekee selväksi, että lakia edeltävä nautinto on vain fantasiaa ja että siihen palataan halun loputtomissa fantasmaissa.” (S. 149.) Kuten aina Butlerin keskustellessa Lacanista, tässäkin menevät puurot ja vellit sekaisin. Halu syntyy vain lain kautta, joten ei laki vakiinnuta halua vaan synnyttää sen (sen sijaan juuri fantasia lauhduttaa/kesyttää halun). Lakia edeltä-

vä nautinto ei ole niinkään fantasiaa, vaan pikemminkin teoreettinen myytti, siis jotain, mitä teorian pitää olettaa, kun ei muutakaan voi. Kun Butlerin väitteitä aletaan näin perata lause kerrallaan, huomataan, ettei käteen jää muuta kuin loputon järjettömien syytösten kasa, joka kertoo vain ja ainoastaan Butlerista eikä mitään Lacanista.

Neljäs esimerkki, jälleen samalta sivulta kuin ensimmäinen ja toinen esimerkkinä: ”Naisten sanotaan ’olevan’ Fallosiin mielessä, että he pitävät yllä valtaa heijastaa tai esittää ’todellisuutta’, jossa maskuliininen subjekti esiintyy itsensä perustavana.” (S. 106). Lacanilaisesta näkökulmasta koko virke on täysin mieleton: yksikään subjekti ei perusta itseään eikä esiinny ”itsensä perustavana”; ja koko höpötys siitä, että naisten sanottaisiin olevan falloksia, ei kyllä näytä liittyvän millään tavalla lacanilaisen falloksen käsitteeseen. Itse asiassa koko kirjasta on vaikea löytää yhtään Lacaniin yhdistettyä lausetta, joka olisi adekvaatti. Näin voidaan tietysti kuitata koko Lacan ja esittää oppinutta feministiä (olla ”post-lacanilaisia”), mutta... Rehellisesti sanottuna Butlerin Lacan-oppineisuus voi perustua korkeintaan tertiäärilähteisiin – niin mielettömiä ovat hänen Lacan-tulkintansa. Lähinnä ne ovat jonkinlainen feministifundamentalistinen projektio screenillä, jonka takana kaukana jossain on vakavasti otettava Lacan-keskustelu. Tämä täysin analysoimaton ja Butlerin omaa sisäistä fantasiamaailmaa kuvastava ennakkoluulojen kimppu tulee parhaiten esiin sinne tänne ripotelluissa ”kiteytyksissä” lacanilaisesta teoriasta, esimerkiksi: ”Lacanilainen teoria on ymmärrettävä eräänlaiseksi ’orjamoraaliksi’.” (S. 122.)

Sävy on äärimmäisen kaikkietävä ja normatiivinen, mikä on melkoisessa ristiriidassa Butlerin ajamien teesien kanssa, sitä suuremmalla syyllä, että Butlerin Lacan-tuntemus näyttää perustuvan lähinnä feministisiin tertiäärilähteisiin. Butlerin Lacan-kommentit ovatkin ehkä koko kirjan heikkotasoisinta roiskintaa.

Butler kontekstissaan ja kysymyksiä

Amerikkalaiselle mentaliteetille – oli kyseessä sitten avoin kreationismin kannattaja tai ei – Butlerin kaltainen biologian ja siihen auttamatta kuuluvan evoluutio-opin vähättely sopii erinomaisesti. Heti kun Jumala tai jokin Jumalan korvike (feminismi uskonnon korvikkeena tai syrjäyttäjänä) tulee peliin mukaan, intellektuaalinen argumentaatio kuitenkin loppuu. Niinpä amerikkalaiseen unelmaan kuuluva uskonnollinen konservatiivisuus, joka on liberaaleimmankin – ja sitähän Butlerin teoria nimenomaan on – amerikkalaisen teorian taustalla vaikuttamassa, luo varsin köyhän lähtökohdan biologisen tiedon arvioinnille. Kaikki se radikaalius suhteessa tieteelliseen tietoon, mikä kaikuu eurooppalaisissa materialistisissa vasemmistolaisissa Althusserista Badiouhun ja Žižekiin, haihtuu Atlantin tuulissa ja tilalle tulee eräänlainen New Age -mentaliteetti maassa, joka tuottaa suurimman osan globaalista lääketieteellisestä tiedosta.

Toinen sosiaalinen tilausmiljöö Butlerille muodostuu humanististen tieteilijöiden taholta: kun ei ole tietotaitoa luonnontieteiden eikä tilastotieteen varaan rakentuvien

nyky-yhteiskuntatieteiden alalta, täytyy postuloida kolmas vaihtoehto. Ei siis *sex* (biologia) eikä *gender* (tilastotieteelliset yhteiskuntatieteet), vaan jotain muuta. Tämä kolmas oli ja on jo kuitenkin olemassa – se syntyi antiikin Kreikassa – mutta valitettavasti amerikkalaisten yliopistojen oppituolit on vallannut tämän vanhan diskurssimuodon degeneroitunut niin sanottu analyttinen muoto. Ja jos ollaan tarkkoja, niin neljäskin mahdollisuus on olemassa – se syntyi 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa Itävallassa – mutta jos filosofia on degeneroitunut Yhdysvalloissa analyttiseksi filosofiaksi, niin psykoanalyysi on degeneroitunut siellä IPA:laiseksi mössöksi, jossa ei ole enää pisaraakaan älyllistä intohimoa tai rehellisyyttä. Niinpä Butlerin irtiotto vastaa toisaalta luonnontieteiden ja tilastollisten yhteiskuntatieteiden aiheuttamaan repulsioon, toisaalta filosofian ja psykoanalyysin angloamerikkalaiseen surkastumiseen. Hyvä niin, mutta kun pyörää ruvetaan keksimään uudelleen, ei päästä oikein eteenpäin.

Toisaalta myös se, mikä Butlerissa on ikään kuin emansipatorista, tulee ymmärrettävämmäksi, jos sijoitamme hänen diskurssinsa ympäristöön, jossa noin puolet (toisella kertaa alle puolet ja toisella kertaa yli puolet) äänestäneistä kansalaisista on äänestänyt presidenttikseen George W. Bushin. Tässä miljöössä Butlerin irtiotto on varmaankin akuutti (mikä ei kuitenkaan tee siitä teoriana yhtään sen adekvaatimpaa): ”Tarkoituksena oli pikemminkin avata sukupuolen mahdollisuuksien kenttää sanelematta, millaisia mahdollisuuksia pitäisi toteuttaa. Lukija saattaa ihmetellä, mitä hyötyä ’mahdollisuuksien avaamisesta’ lopulta on, mutta kukaan, joka on ymmärtänyt millaista on elää

sosiaalisessa maailmassa ’mahdottomana’, käsittämättömänä, toteutumattomana, epätodellisena ja luvattomana, tuskin esittää moista kysymystä.” (S. 18.)

Toisin sanoen Butlerin tekstin intressit nousevat hänen henkilöhistoriastaan. Vaarana on, että tekstin relevanttius redusoituu tuohon kulttuurimiljööseen, 1990-luvun amerikkalaisten demokraattien muodostamaan keskiluokkaiseen kaupunkiväestöön, jolle seksuaalisuudesta on muodostunut keskeinen, jollei peräti keskeisin olemassaoloa määrittävä kysymys: ”Jo kasvuympäristössäni ymmärsin jotain sukupuolinnormien väkivaltaisuudesta: ruumiillisesti epämuodostunut setäni eristettiin sukulaisistaan ja ystävistään, ja hän eli elämänsä ’laitoksessa’ Kansasin preerioilla. Homoserkkuni karkotettiin kotoaan seksuaalisuutensa vuoksi, oli tuo seksuaalisuus sitten todellista tai kuviteltua. Muistan oman myrskyisän ulostuloni 16-vuotiaana ja sitä seuranneen aikuisuuden maiseman menetettyine työpaikkoineen, rakastettuineen ja koteineen. – – Itsepintainen pyrkimykseni ’denaturalisoida’ sukupuoli, tehdä sukupuoli epäluonnolliseksi tässä tekstissä, juontuu luullakseni vahvasti halustani sekä vastustaa sukupuolen kehoideaaleissa ilmenevää normatiivista väkivaltaa että kitkeä juuriaan myöten yhtä lailla akateemisissa kuin arkipäiväisissä seksuaalisuuden diskursseissa vaikuttavat ja laajalle levinneet oletukset luonnollisesta tai oletusarvoisesta heteroseksuaalisuudesta.” (S. 30.)

Tämä kohta vuoden 1999 esipuheesta on itse asiassa äärimmäisen keskeinen ja sen kautta Butlerin teksti asettuu todennäköisesti parhaiten oikeaan kontekstiinsa: teksti

on selvästikin praksiksen tasolla toimimaan kirjoitettu, eräänlainen pragmaattinen Molotovin koktaili (lainatakseni Foucault'n kuvausta omista teksteistään). Toisin sanoen tekstiä ei ehkä olekaan tarkoitettu toimimaan teorian tasolla: Butleria ei ehkä kiinnosta, kuinka adekvaatteja hänen kommenttinsa Lacanista tai biologisesta sukupuolesta ovat, ainoastaan, mitä hän voi saada tekstilään aikaan praksiksen tasolla. Tämä on todennäköisesti vahvin puolustus, joka Butlerin tekstille voidaan esittää – mutta samalla se rajaa tekstin kiinnostavuuden tiettyyn partikulaariseen historialliseen kontekstiin ja kaivaa maata sen sisältämien propositioiden alta. Väitän nimittäin, että kirjoitus, joka luopuu teorian adekvaattisuuden vaatimuksista yksipuolisesti pragmaattisten saavutusten hyväksi, luopuu lyhytkatseisesti siitä, mikä ajattelussa on arvokkainta. Butlerilta jää esimerkiksi huomaamatta, että myös biologisiin diskursseihin liittyy sellainen tulevaisuuteen suuntautunut avoimen universaalisuuden vaatimus, jonka suhteen hän myöntää vuoden 1999 esipuheessaan joutuneensa tarkistamaan omia kantojaan (s. 28). Analyttisten filosofien viljelemä fallibilismin käsite on tässä liian mitäänsanomaton ja reduktiivinen, eikä kerro mitään siitä radikaalista universalismista, joka biologisiin diskursseihin sisältyy. Juuri ja vain luonnontieteenä, toisin sanoen läsnäolosta ammentavana diskurssina, biologia voi mullistaa käsityksiämme sukupuolesta

Sukupuoli – mitä välii?

Butler itse tuo vuoden 1999 esipuheessaan esiin kysymyksen, jota haluaisin painottaa ja johon Butler itse vastaa

tietenkin hyvin toisella tavalla: ”Sen sijaan teksti kysyy, kuinka epänormatiiviset seksuaaliset käytännöt kyseenalaistavat sukupuolen pysyvyyden analyttisena kategori-ana. Kuinka tietyt seksuaaliset käytännöt pakottavat esiin kysymyksen siitä, mikä on nainen ja mikä mies? Jos sukupuolta ei enää ymmärretä normatiivisen seksuaalisuuden lujittamaksi, onko olemassa jokin queer-konteksteille ominainen sukupuolen kriisi?” (S. 21.)

Tämä on varmasti hyvä kysymys, mutta sen voisi radikaalisoida viemällä se loogiseen loppupisteeseensä: jos ja kun sukupuoleen ja siten käsitteisiin mies ja nainen liittyvistä normatiivisuuksista luovutaan, ja vieläpä jos luovutaan kokonaan karkeista kategorioinneista ja siten sellaisista identiteetin pakkopaidoista kuin ”sukupuoli”, ”mies”, ”nainen”, ”hetero”, ”homo” ja ”bi” – niin mitä merkitystä koko sukupuolikysymyksellä enää on. Toisin sanoen radikaali perspektiivi – se ainoa johdonmukainen radikaalipositio – on, ettei sukupuolen käsitteellä ole enää mitään annettavaa poliittiselle, filosofiselle, yhteiskuntatieteelliselle tai humanistiselle keskustelulle. Näin katsottuna se, että naisen euro on 82 senttiä, ei ole lainkaan sukupuoliongelma eikä sitä pidä sitoa kysymykseen sukupuolesta, vaan laajempaan ja yleisempään ongelmaan tasa-arvosta ja oikeudenmukaisuudesta. Miksi siis pitäytyä feminismi- ja *queer*-perinteiden ahtaissa kysymysperspektiiveissä?

Jos tähän äärimmäisyyteen ei tahdota mennä, on perusteltava se konservatiivinen vanhoillisuus, joka kiinnittää mielenkiinnon ja diskurssin vielä sukupuolen käsitteeseen. Mikä idiosynkrastinen ja partikulaarinen intressi saa kun-

kin keskustelijan jankuttamaan edelleen sukupuolesta? On keskeistä huomata, ettei tämä kysymys kosketa suinkaan vain Butleria tai ylipäätään feministisiä traditioita, vaan kyseenalaistaa myös monet freudilaisten ja lacanilaisten perinteiden kysymyksenasetteluista. Samalla saamme näkökulman siihen täysin avoimeen heteroseksuaaliseen koordinaatistoon, jolle puheenvuoroni fenomenologiset kuvaukset rakentuvat: biologisesti sukupuoli on normiton, ja silti tai juuri siksi aina heteroseksuaalinen. Tämä pitää ymmärtää kirjaimellisesti: vielä monesta tuntemattomasta syystä kahden siittiön tai kahden munasolun kromosomiston (yleensä 23 kromosomia) yhdistäminen elinkykyiseksi organismiksi (yleensä 46 kromosomia) on pragmaattinen, jos ei peräti biologinen, mahdollisuus. Biologinen sukupuoli – sikäli kuin se määritellään, kuten olen yllä esittänyt, jonkin läsnäolevan kautta – on määritelmän mukaan heteroseksuaalinen, toisin sanoen eläimen kromosomisto on aina peräisin sekä naaraalta että koiraalta. Se, että uroskoira saattaa ”erehdyksessä” hypätä toisen uroskoiran selkään, ei muuta tätä tosiasiaa: biologisesti kyse on vain hudista tai harjoittelusta tai muusta seikasta, jolla ei ole evolutionaarisesti merkitystä, sillä kyseinen koiras hyppää välillä myös naaraan selkään.

Biologisesti sukupuoli liittyykin siihen hetkeen, jolloin eliöiden lisääntyminen muuttui puhtaasta toistuvasta itsensä (oman perintöaineksensa) kopioimisesta ja kloonaamisesta enemmän tai vähemmän kaksineuvoiseksi hajoamiseksi ja yhdistymiseksi – ilmiö, joka toi Tellukselle paitsi biologisen sukupuolisuuden, myös biologisen kuoleman. Biologisella sukupuolella ja kuolemalla on siis yhteinen alkuperä, ja

siinä mielessä biologinen heteroseksuaalisuus merkitsee ainoastaan kahden erillisen kromosomiston yhtymistä yhdeksi ja kunkin kromosomiston väistämätön kuolemaa aikanaan. Tässä mielessä jokainen eläin (ja siten ihminen) on heteroseksuaalinen, olipa hänen niin sanottu ”seksuaalinen suuntautumisensa” mikä tahansa. Se, mistä kukin pitää ja mistä hän nauttii, ei ole millään tavalla sidottu siihen, kuinka hänen kromosomistonsa on väistämättä muotoutunut ja kuinka se on väistämättä tuhoutuva.

Butler itse antaa jonkinlaista vastauksen alkua näihin kysymyksiin vuoden 1999 esipuheessaan: ”Sukupuolen ’normatiivisia’ muotoja ei voi vastustaa omaksumatta samalla jotain normatiivista näkemystä siitä, millainen sukupuolitetun maailman tulisi olla.” (S. 31.) Tätä näkemystä Butler ei kuitenkaan perustele juurikaan tai ainakaan vakuuttavasti. Tieteellisen (ts. biologisen) tiedon radikaalisuus on juuri siinä, että – siinä määrin kuin sitä ei valjasteta ideologisiin tarkoituksiin, mitä kieltämättä tapahtuu lakkaamatta – tieteen propositiot ovat määritelmän mukaan ainakin ideaalisesti ei-normatiivisia. Tietenkin ne ovat historiallisia propositioita ja siten tiettyjen historiallisten normien värittämiä, mutta luonnontieteellisen tiedon tuotannon ”itseäänkorjaavuus” ei ole suinkaan pelkkä myytti, vaan liittyy oleellisesti tieteellisen tiedon tuotantoprosessiin. Siinä määrin kuin sukupuoli on biologinen asia – ja yritän tässä puheenvuorossani ajaa nimenomaan kantaa, ettei se muuta olekaan, mikä asettaa tälle käsitteelle samalla tiukat rajat – sen käsitteellistämässä ei ole kyse niinkään eri normien törmäyksestä, vaan ei-normatiiviseen tiedon ideaaliin pyrkimisestä.

Itse asiassa Butler ei ole niin kaukana tästä positiosta kuin ensi alkuun vaikuttaisi. Esimerkiksi vuoden 1999 esipuheessa hän toteaa: ”Feministinen näkemys on, että sukupuolesta pitäisi päästä eroon, se pitäisi eliminoida tai sitä pitäisi horjuttaa kohtalokkaasti juuri siksi, että se on aina merkki naisten alistamisesta.” (S. 24.) Oleellista olisi-kin tehdä selvät erot erilaisten diskurssityyppien välillä ja kiinnittää huomiota siihen, mitä ja miten propositiot merkitsevät erilaisissa konteksteissa: ”sukupuoli” on aivan eri asia biologiassa kuin filosofiassa tai politiikassa.

Suomennoksesta

Eräässä lukemassani *Hankalan sukupuolen* kirja-arviossa suomennosta moitittiin liiallisesta teknisten termien ja liian vaikeiden lauserakenteiden käytöstä. ”Todistukseksi” lainattiin kohtaa, jossa ei ollut mitään epäselvää tai edes hankalaa ja joka oli suomennettu oikein tyylikkäästi (kyseinen ”todistus” todisti siis lähinnä kyseisen arvioijan hubbabubbakoulutuksesta, joka sopii lähinnä pilttimainosten lukemiseen). Itse asiassa käännös on parhaimmillaan juuri pitäessään kiinni käännöksen eksaktiudesta ja siten myös teknisten termien teknisestä kääntämisestä. Kuten kaikista käännöksistä, tästäkin olisi helppo poimia esiin joitain yksityiskohtia, jotka itse tekisi toisin – miksi esimerkiksi symbolinen ja fallos on kirjoitettu isolla alkukirjaimella jne. – mutta tällaisessa kritiikissä ei ole mitään mieltä. Jokainen filosofisen tekstin käännös taiteilee luettavuuden ja eksaktiuden välisellä nuoralla, ja minun korvissani tämä käännös pysyy tasapainossa oikein hyvin.

Summa summarum

Butlerin diskurssin suurimmat ongelmat ovat siinä, että hän kommentoi yli-innokkaasti diskursseja, joista hän on pihalla kuin lumiukko: Butler ei selvästikään tiedä mitään biologiasta eikä Lacanista. Näin hänen diskurssinsa leimautuu biologialta tai Lacania tuntevien silmissä helposti pelkäksi haihatteluksi. Vahvimmillaan Butler on siellä, missä hänen diskurssinsa rajautuu omimpaan ympäristöönsä, toisin sanoen amerikkalaiseen 1900-luvun loppupuolen feministiseen keskusteluun ja homo- ja transseksuaalisten oikeuksia ajaviin liikkeisiin. Jos Butler olisi oikeasti perehtynyt biologiaan ja Lacaniin, hän olisi voinut käyttää kummankin diskurssiperinteen löydöksiä tukena omalle asialleen: olisi ollut huomattavasti vakuuttavampaa, tyylikkäämpää ja tehokkaampaa asettaa biologian uudet havainnot uuskonservatiivien silmille vasta-argumentteina (uuskonservatiivisuus ei perustu millään lailla intellektuaaliselle argumentaatiolle, joten sinänsä tämä olisi tietenkin ollut turhaa) kuin arvostella teorioita, joihin on perehtynyt vain erittäin pinnallisesti.

Butler, Judith 2006: *Hankala sukupuoli (Gender Trouble – Feminism, and the Subversion of Identity* 1990). Suom. Tuija Pulkkinen & Leena-Maija Rossi. Helsinki: Gaudeamus.

Ks. myös http://www.lacan.com/symptom9_articles/kurki9.html.